

REZULTATI DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA O ANTUNU I STJEPANU RADIĆU

Branka B o b a n

Članak valorizira dosadašnja istraživanja o braći Radić.

Braća Radić su prvi u Hrvatskoj ne samo shvatili važnost uključivanja seljaštva u politički život, nego su ga počeli i sustavno okupljati i organizirati. Značajno je i to što je HSS okupila sve nacionalne snage, a pod njenim vodstvom je dovršena integracija hrvatskog naroda. Zato je postala i jedan od najvažnijih faktora društvenog, nacionalnog i političkog života Kraljevine SHS. Međutim mnoge pojedinosti o njihovom životu i radu nisu ni do danas istražene, a ne postoje ni monografije u kojima bi bilo ocijenjeno njihovo djelo i uloga u cjelini.

Još i prije smrti Antuna Radića (1919), pisalo se, pa i polemiziralo o njegovu djelovanju i shvaćanjima, ali nije bilo sustavnih analiza. Neposredno nakon njegove smrti zabranjeno je izlaženje stranačkog glasila »Dom«, a ubrzo je Stjepan završio u zatvoru, gdje je dočekaio i prvu obljetnicu Antunove smrti. No kasnije su njegove godišnjice obilježavane prigodnim člancima, a objavljavani su i pretisci njegovih članaka. Povodom smrti Stjepana Radića 1928. pisalo se vrlo mnogo ne samo o Stjepanu, nego i o Antunu.¹

Nakon postupnog obnavljanja rada HSS 1935. godine pojavila se potreba sustavne reinterpretacije ideologije stranke. »Seljačka sloga«, kulturna organizacija HSS, je objavila sabrana djela Antuna Radića u 18 knjiga, a 19. je svojevrzni predmetni i imenski katalog. Urednik je bio *Božidar Murgić*.²

Murgić je 1937. objavio knjigu »Život, rad i misli dra Antuna Radića« u kojoj je donio i nekoliko dokumenata i zabilježio neka sjećanja suvremenika, a u drugom dijelu je objavio izbor izvadaka iz Antunovih članaka. Rad je pisan sa simpatijama i poštovanjem. Murgićeva interpretacija događaja s početka stoljeća i u I svjetskom ratu bliža je pravaškim nego HSS-ovskim stajalištima. Ima i nekoliko faktografskih pogrešaka, kao da »Dom« nije izlazio u doba I svj. rata, ali je tekst inače pun dragocjenih podataka. Murgić je bio sklon poistovjećivanju shvaćanja hrvatstva Antuna Starčevića i Antuna Radića, a sam je izveo tezu da je katoličanstvo bitna odlika hrvatskog nacionalnog karaktera. Antun je, kao i Stjepan smatrao da je kršćanstvo bitno obilježje hrvatske kulture i da su Hrvati putem kršćanstva ušli u zapadnoevropsko kulturno obzorje, ali je isticao da evropska kultura ima i negati-

¹ M. NEHAJEV, *Političke siluete*, Zagreb 1945., 113-114.

² Sabrana djela dr Antuna RADIĆA, (SD), knj. I-XIX, Zagreb 1936-1939., »Seljačka sloga«

vnih elemenata, pogotovo kada se bez kritičnosti i prilagodavanja prenose ideje i način života, a podcjenjuju domaće navike i vrijednosti. Zbog takvih shvaćanja Antun je proglašavan natražnjakom i protivnikom prosvjete. On je preporučivao da od drugih naroda Hrvati prihvate rezultate znanstvenih istraživanja, tehničke kulture i kulture svakodnevnog života, te iskustva o organiziranju države, gospodarskog i prosvjetnog sustava, tj. »kulture uma«, a da čuvaju svoju narodnu »kulturu srca« (običaji, moral, umjetnost, filozofija života). Murgić nije pisao o Radićevim shvaćanjima socijalnih problema, posebno problema seljaštva i sela. Izbor izvadaka iz originalnih Antunovih članaka mogu poslužiti samo kao ilustracija, a ne kao dovoljni izvor za istraživanja.³

Izdavanje sabranih djela Antuna Radića potaklo je interes i drugih autora za njegove ideje. R. Herceg je od početka djelovanja u HSS radio na opismenjavanju seljaka. Izradio je poznatu »Abecedarku«, postao je predsjednik »Seljačke sloge« i bavio se problemima kulture. Naglašavao je Antunova upozorenja o negativnim posljedicama nekritičkog i naglog prodora zapadnoevropske civilizacije na naše prostore, ali ih je i pojednostavljivao: Antunove stavove je interpretirao tako kao da on teži svojevrsnom petrificiranju narodne kulture na dostignutom stupnju razvitka i ograđivanju od novih utjecaja, a u stvarnosti Antun Radić je narodnu kulturu shvaćao kao dinamičku strukturu koja se mijenja u vremenu.⁴

S. Kranjčević je jedan od najstarijih članova HSS-a, a najviše se bavio socijalnim problemima, pa je u brošuri »Ante Radić, njegov život, rad i misli« interpretirao njegove teze o jazu između načina života, mišljenja i kulture grada i sela. Zalagao se, kao i Antun, za razvijanje samosvijesti seljaka, dokazivao je da njihova kultura nije manje vrijedna, nego samo različita od kulture grada, ali da dostignuća materijalne kulture grada treba koristiti kao sredstvo za poboljšanje socijalnog položaja sela.⁵

Shvaćanja A. Radića spominjao je i D. Tomašić, sociolog koji je pokušao, koristeći metodu idealnih tipova Maxa Webera i teorije o socio-psihološkim karakteristikama raznih naroda, objasniti društvenu i političku povijest Hrvata. Pri tom se sasvim udaljio od Antunovih shvaćanja.⁶

R. Bićanić i F. Gaži su u raspravama o djelovanju organizacije HSS-a »Gospodarske sloge« u vrijeme osnivanja Banovine Hrvatske pisali o Antunovim zamislima o zadružnim organizacijama i gospodarskim općinama u seljačkoj državi.⁷

Pažnju zaslužuju i radovi I. Štivića i drugih ideologa HSS-a, iako valja odvajati njihove interpretacije od iznesenih činjenica. Posebno su interesantna zapažanja onih autora koji nisu bili članovi stranke, kao književnika M. Nehajeva,⁸ koji je pisao o Antunovom etnološkom radu, te književnim i jezičnim raspravama. Isticao je osebujan stil članaka za seljake.⁹

³ B. MURGIĆ, Život, rad i misli dra Antuna Radića, Zagreb 1937., 24-32.

⁴ R. HERCEG, Seljačka sloga idejno čistilište seljačkog pokreta, Zagreb 1940.

⁵ S. KRANJČEVIĆ, Ante Radić, njegov život, rad i misli, Zagreb 1940.

⁶ D. TOMAŠIĆ, Politički razvitak Hrvata, Zagreb 1938., isti, Društveni razvitak Hrvata, Zagreb 1937., isti, Sociološka misao Antuna Radića (u »Svjetski mir na novim socijalnim temeljima«), Zagreb 1940., isti, Pleme i plemenska kultura kod Hrvata i Srba, Zagreb 1936.

⁷ F. GAŽI, Naše općine, »Gospodarska sloga«, Zagreb 1940. br. 3, 4, 5., R. BIĆANIĆ, Konture seljačke države, »Novosti«, br. 65/6. III 1940., isti, »O seljačkoj državi«, »Novosti«, br. 192/14. VII 1940., Beograd

⁸ I. ŠTIVIĆ, Život i djelo braće Radića, Zagreb 1940., N. MATANIĆ, Antun Radić, život, misli i rad, Zagreb 1940., P. MIŠKIĆ, Počeci hrvatskog pokreta, Zagreb 1937.

⁹ M. NEHAJEV, Političke, n. dj. 114., usp.

Đ. TASIĆ sociolog iz Beograda između dva svjetska rata je pisao o shvaćanjima Antuna Radića o socijalnim problemima i njihovom povezivanju s nacionalnim pitanjem. Smatrao je da se Antunov nacionalizam može shvatiti kao kulturni nacionalizam.¹⁰ Prva znanstvena i do sada najcjelovitija monografija o A. Radiću i njegovim ideološkim shvaćanjima je doktorska disertacija Lj. Vuković-Todorević obranjena 1940. u Beogradu.¹¹

Ona je navela osnovne elemente njegovih ideoloških shvaćanja: hrvatski nacionalizam bez nacionalnog ekskluzivizma pomiren sa širim slavenskim osjećajem, s jedne strane, a s druge, nastojanje da se najbrojnijem dijelu toga naroda, seljaštvu, pomogne da samoorganiziranjem i vlastitim radom poboljša gospodarski položaj da se opismeni i politički organizira. Te dvije komponente povezivalo je shvaćanje karakteristično za ideologiju HSS i braću Radić: da seljaštvo nije samo najbrojniji sloj, »stalež« hrvatskog naroda, nego po postotku nacionalnog gospodarstva koji posjeduje i najbogatiji, a može postati i najjači i najsamostaliji politički faktor. Kako Hrvati nemaju ni jakoga plemstva, ni bogatog građanstva, ni nacionalno svjesnog i bogatog radništva, jedino organizirano seljaštvo može od Hrvata napraviti politički faktor u Habzburškoj monarhiji, koji bi se mogao izboriti za ravnopravan položaj.

Autorica je posvetila dosta pažnje prijedlozima A. Radića o zadružnom organiziranju, opismjenjavanju, samoopismenjavanju, o promjenama u organizaciji i djelovanju sudstva i upravnih organa, zakonske regulative, te uopće za demokratizaciju političkog života i političko prosvjećivanje. Ona piše o shvaćanjima A. Radića o narodu, puku, seljaštvu uglavnom na temelju teksta »Osnova za sabiranje i proučavanje građe u narodnom životu«. Pri tom ne vodi računa da je taj tekst pisan sa ciljem da se definira pojam naroda za potrebe etnoloških istraživanja, a da je etnologija tada bila znanost koja se bavila proučavanjem samo seljačkog života evropskih naroda ili životom tzv. »primitivnih« naroda, pa je njena interpretacija Radićevih shvaćanja tih pojmova krnja. Nedostatak njenog rada je što joj je u nastojanju da jasno definira i sistematizira Antunova shvaćanja izmakla kompleksnost i elastičnost njegovih shvaćanja.

Antun Radić je imao jasna stajališta o osnovnim problemima etnologije, književnosti, lingvistike i politike, ali je bio protiv svakog dogmatizma i uvijek je poticao seljake da sami razmišljaju o svojim problemima, tako da je sigurno točno sjećanje Đ. Basarićeka, koje spominje Murgić, da je Antun o smislu svoga djelovanja izjavio: »dati (vam) nauk, kako treba da idete, da možete sami i bez mene naći put do istine«.¹² Nakon II svjetskog rata se o Antunu malo pisalo.

T. Išek je pisao o njegovim shvaćanjima polazaja seljaštva i problemima sela u Hrvatskoj na početku XX stoljeća.¹³ V. I. Freidzon pisao je o ideološkim shvaćanjima braće Radić u doba osnivanja HPSS s jasno izraženim predrasudama marksista prema seljaštvu kao »sitnoburžoaskom« sloju.¹⁴ Ja sam pisala o shvaćanjima braće Radić o mjestu i ulozi seljaštva i

¹⁰ Đ. TASIĆ, Socijalna ideologija i nacionalizam Antuna Radića, Beograd 1939.

¹¹ Lj. VUKOVIĆ-TODOROVIĆ, Hrvatski seljački pokret braće Radića, Knj. I: Seljački pokret: Antun Radić, Beograd 1940.

¹² Murgić, n. dj., 74.

¹³ T. IŠEK, Seljaštvo Hrvatske krajem XIX i početkom XX stoljeća i pogledi Antuna Radića na njegovu društvenu ulogu, Prilozi Instituta za istoriju, Sarajevo 1973, br. 9

¹⁴ V. I. FREIDZON, Socialno-političke vzgljedi Antuna i Stepana Radića v 1900-h g. i voznikovenie horvatskoj krestjanskoj partii (1904-1905), Akademia nauk SSSR, Učenyje zapiski Instituta slavjanovedenija, Tom XX, 1960., Moskva

radništva u društvu, o njihovim konceptima seljačke države, kao i o Antunovim koncepcijama zadrugarstva i »gospodarske« općine.¹⁵

Etnolozi su pisali o Antunovom radu na zasnivanju znanstvene etnologije u Hrvatskoj i njegovim za to vrijeme vrlo modernim temeljnim postavkama o predmetu i metodama te znanosti. Uspoređivali su njegov pristup s načinom osnivača slovenske etnologije Matije Murka. *Dunja Richtman-Auguštin* je pisala o njegovim shvaćanjima narodnog života i narodne kulture i koncepcijama o dvije kulture: narodnoj i gospodskoj (evropskoj civilizaciji).¹⁶ Koncepcija o jazu između kulture sela i grada koju su kasnije zastupali i drugi ideolozi HSS-a privukla je pažnju i američkog sociologa *M. Halperna*. On je u komentaru uz prijevod knjige R. Bičanića »Kako živi narod?« usporedio njegove teze s onima poljskih sociologa i zaključio da je njihov nastanak uvjetovan socijalnom strukturom istočnoevropskih zemalja, osobinom po seljačkoj većini i velikim kulturnim i socijalnim razlikama između te većine i plemićke i građanske manjine.¹⁷ Najiscrpniju informaciju o ogromnom broju članaka, brošura i knjiga koje se bave S. Radićem objavljenih do 1971. godine objavio je *Z. Kulundžić*.¹⁸

O djelovanju i shvaćanjima S. Radića ima informacija u novinama već od 1893. godine. Do osnivanja HPSS svi izvještaji i članci su pisani sa puno simpatija. Registrirani su njegovi istupi kao predstavnika studenata na komersu povodom izmirenja Hrvatske stranke prava i Neodvisne narodne stranke 1893. godine i na proslavi 300-te obljetnice pobjede nad Turcima u Sisku, kao i njegovi protesti na željeznici zbog kršenja Hrvatsko-Ugarske nagodbe o hrvatskom jeziku i prijem kod bana tim povodom. Zabilježen je i sudski proces i osuda zbog njegovog protesta u Sisku protiv nazdravljanja »Mađarskom husaru« banu Khuenu Hedervaryu, a »Obzor« je opširno izvijestio i o protestnom spaljivanju mađarske zastave 1895. kada je jedan od pokretača i glavnih organizatora opet bio S. Radić, kao i o toku suđenja, pa i protžavanju kazne zbog tog čina.¹⁹ Bilježi se između ostalog i Stjepanovo suprotstavlanje antisrpskim demonstracijama u Zagrebu 1902. godine i njegov komentar antihrvatskog članka u »Srbobranu«, zbog koga je došlo do demonstracija, kao i Radićev govor na skupštini u Zagrebu kojom je počeo narodni pokret u Hrvatskoj 1903. godine.²⁰ »Obzor« je 1904. godine zabilježio sukob S. Radića s drugim članovima uprave »Poljodjelske banke«, koji je značio razlaz sa Udruženom opozicijom, čiji je on tajnik bio od 1902., kao i sa dotadašnjim kolegama iz »Napredne omladine«. Iste godine

¹⁵ B. BOBAN, Pogledi Antuna Radića na kućne zadruge, »Naše teme«, Zagreb 1985, br. 4-6., str. 400-404.; ista. Shvaćanja Antuna i Stjepana Radića o mjestu i ulozi seljaštva u gospodarskom, političkom i društvenom životu, Radovi IHP, Zagreb 1979., br. 12.; ista, O osnovnim obilježjima seljačke države u ideologiji Antuna i Stjepana Radića, Radovi IHP, Zagreb 1980., br. 13; ista Shvaćanja Antuna i Stjepana Radića o mjestu i ulozi radničke klase u društvu (do 1918. godine), Radovi IHP, br. 15, Zagreb 1982.

¹⁶ V. BELAJ, Dr Antun Radić, utemeljitelj hrvatske etnologije (magistarska radnja u rukopisu), Zagreb 1960.; Isti, A. Radić u Varaždinu, »Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske 20/1, str. 25-6.; isti, O 70 - godišnjici smrti A. Radića, Etnološka tribina, 12, 157-8.; M. VODOPLJA, Radićeva »Osnova« i narodni život danas, »Etnološki pregled«, br. 14, Etnološko društvo Jugoslavije, Beograd, 1977, str. 71-74.; »Gesta«, Varaždin 1983, br. 15-16: S. KREMENSEK, Matija Murko i Antun Radić, str. 17-21., A. MURAY, Teorijsko-metodološke zamisli Antuna Radića i njihov utjecaj na etnološki rad u Hrvatskoj; D. RICHTMAN AUGUSTIN, Struktura tradicijskog mišljenja, Zagreb 1985, str. 62-5.

¹⁷ R. BIČANIĆ, How the People Live, Life in the Passive Regions (Peasant Life in Southwestern Croatia, Bosnia and Hercegovina: Yugoslavia in 1935), ed. by Joel M. Halpern and Elinor Murray Despalatović, Research No 21. Department of Anthropology, Univ. of Massachusetts at Amherst, Sept. 1981.

¹⁸ S. RADIĆ, Politički spisi, Zagreb 1971, 583-608.

¹⁹ isto, str. 113, 116, 119, 121, 501-506.

²⁰ isto, 239-250; »Obzor«, br. 58/12. III 1903., Zagreb

on je s bratom Antunom i drugim istomišljenicima osnovao HPSS.²¹ Njegovu djelatnost pratili su i drugi listovi u Hrvatskoj i izvan nje.²² Tih godina je objavljena i prva brošura pamflet o stavovima S. Radića pod pseudonimom »Vidoje«, a M. Marjanović mu je u brošuri o narodnom pokretu 1903. posvetio dosta prostora.²³ On je 20 godina kasnije napisao brošuru o njegovu životu i djelatnosti. Najviše prostora posvetio je vremenu dok je Radić bio jedan od vođa i pripadnika grupe »Mladi«, odn. »Napredne omladine«. Tu iznosi i činjenice poznate samo suvremenicima: Radić je uživao opće simpatije i poštovanje i zbog svojih sposobnosti postao je tajnikom Udržene opozicije i tako prvi iz generacije stekao značajnu funkciju. Nakon osnivanja HPSS Radić je zbog niza razloga, od kojih Marjanović spominje samo neke, došao u sukob sa svim značajnim političkim grupacijama u Hrvatskoj. On ističe njegovo preširoko slavenstvo, nedostatak konkretnog jugoslovenstva, austroslavizam i osudu ruske revolucije 1905. godine i zaključuje: da je zbog toga »čitava hrvatska i srpska štampa bojkotovala njegove govore, njegove spise i njegov rad u narodu« sve do 1911. godine, kada je bojkot, po Marjanoviću, prvi prekinuo »Obzor«.²⁴ No, ti Marjanovićevi podaci nisu točni jer su i »Obzor« i »Novosti« objavljivali njegove članke i ranije, posebno 1908. i 1909. godine.²⁵ Sigurno je ipak da je bojkot postojao i da je značajno utjecao da je njegova prije svega publicistička djelatnost bila malo poznata i da je tako ostalo i nakon I svjetskog rata, odn. da ni tada njegove radove nije nitko ozbiljno analizirao. Zbog toga je ostalo nepoznato da je on u tim radovima izložio svoja temeljna ideološka shvaćanja koja nisu identična, nego se upotpunjavaju s Antunovim, pa je samo Antun shvaćan kao ideolog, a Stjepan kao praktični političar. Marjanović je parcijalno analizirao njegova shvaćanja o austroslavizmu, seljaštvu i demokraciji, a prikazao je njegovo angažiranje u okviru južnoslavenskih i općeslavenskih susreta članova parlamenata, novinara i sl., i djelimice i njegovo djelovanje u saboru. On je zanemario mnoge činjenice, što je dijelom razumljivo zbog ograničenog opsega brošure, ali je to, kao i pogrešna interpretacija, uvjetovano i njegovim shvaćanjima koja su nakon razlaza 1905. godine zbog Riječke rezolucije postajala sve više suprotna Radićevim. Tako on piše da je Radić na početku I svj. rata zaključio da Hrvati trebaju ostati na strani Monarhije zbog straha od Njemačke, a zanemaruje Radićev još veći strah da bi u slučaju propasti Monarhije Hrvatska najvjerojatnije bila raskomadana između Italije, Mađarske i Srbije, što je bilo uvjetovano Marjanovićevom projugoslavenskom orijentacijom. U prikazivanju perioda nakon I svj. rata Marjanović je još više pristran, pa na pr. tvrdi da je Radić 24. XI 1918. tražio pravo samoodređenja za cijelu Jugoslaviju, a ne za hrvatski narod, ili piše da je atentat u Skupštini 1928. godine rezultat osobnog sukoba Puniše Račića i I. Pernara.²⁶

Nakon I svj. rata Radićeva djelatnost je postala svakodnevna tema svih sredstava javnih publikacija, za što je on svojom stalnom aktivnošću, temperamentom i rječitošću davao mnogo materijala, a bio je i jedan od najutjecajnijih političara u Kraljevstvu SHS. Česte su kritike njegovog djelovanja i polemike s njegovim shvaćanjima, ali i apologetski intonirani napisi. No neki

²¹ Politički, n. dj., str. 275.

²² isto, 489.

²³ M. MARJANOVIĆ, Hrvatski pokret, opažanja i misli na pragu novoga narodnoga preporoda g. 1903., Dubrovnik 1904; »Pismo iz Zagreba« od VIDOJA, Zagreb, 15. februara 1903. godine

²⁴ M. MARJANOVIĆ, Stjepan Radić, Beograd 1937.

²⁵ »Novosti«, Zagreb 1908, br. 199, 342; 1909., br. 39, 41, 46, 65, 66, 68, 371.

²⁶ M. MARJANOVIĆ, Stjepan Radić, n. dj., str. 105, 116-118, 174

publicisti i javni radnici pokušavaju objektivno analizirati njegovo djelovanje i shvaćanja. Svi su se slagali da je uspio ostvariti velik utjecaj na narod i da je njegova uloga u političkom životu Kraljevstva SHS nezaobilazna, bez obzira kako su ocjenjivali njegovu političku djelatnost.

Najopširniji popis radova o S. Radiću u međuratnom razdoblju, kao i inače, objavio je Z. Kulundžić, a izbor tekstova autora raznih orijentacija objavio je F. Gaži.²⁷ Radićem su se bavili novinari, političari i književnici kao D. Jovanović, M. Bogdanović, M. Čurčin, S. Pribićević, J. Prodanović, V. Korač, M. Triva, A. Novačanin, L. Mazzura, L. Vojnović, U. Desnica, M. Krleža, A. Cesarec, J. Andrić, S. Bakšić, M. Nehajev, J. Horvat, i mnogi članovi i simpatizeri HSS kao Lj. Tomašić, S. Kranjčević, A. Hikec, D. Bublic, V. Maček itd.

Vrlo mnogo članaka je napisano povodom smrti S. Radića. O analizama i komentarima svjetskog tiska sa svih kontinenata o uzrocima i posljedicama atentata i značaju S. Radića pisao je Radićev sin Vladimir. Mnogi komentari bili su uvjetovani političkim interesima i izvorima informacija ali su mnoge svjetske novine pisale laskavo o njegovim sposobnostima.²⁸ Tim povodom javili su se i Radićevi prijatelji ili poznanici iz inozemstva, kao F. Hlavaček i G. Z. Besjedovski.²⁹ Pošto je HSS legalizirala djelovanje (1935-41) obnovljeno je pisanje o S. Radiću, ali je sustavno prikupljanje njegovih djela izgleda trebalo početi tek nakon izdavanja sabranih djela A. Radića, što je onemogućio rat. Suvremenici su o S. Radiću pisali sa vrlo različitih ideoloških pozicija: od liberalnih unitarista (Marjanović, Čurčin), unitarista marksističke orijentacije (M. Krleža, A. Cesarec, O. Keršovani) i članova Hrvatske pučke stranke koji su se zalagali za centralizam uz ograničenu kulturnu autonomiju (S. Bakšić), te članova Hrvatske zajednice, koji su također zahtijevali samo određeni nivo autonomije kulturno-povijesnih cjelima, do članova H(P-R)SS i njoj bliskih autora, ali i srbijanskih političara, posebno D. Jovanovića, pa do najoštrijih oponenta S. Dojčića i I. Peršića, čiji su radovi na rubu pamfleta.

M. ČURČIN, urednik i izdavač jednog od najuglednijih međuratnih časopisa liberalne i jugounitarističke orijentacije »Nova Evropa« je u redovitim »političkim pregledima« često komentirao i analizirao Radićeve akcije i stavove.³⁰ Kako je bio dobar poznavalac političkih odnosa u Srbiji, ali i međunarodnih odnosa, njegove analize i komentari su interesantni, iako je prema Radiću, posebno u prvim godinama nakon rata imao negativan, pa i podcjenjivački odnos, uvjetovan nepoznavanjem Radićevih radova i djelovanja u ranijem periodu, kao i zbog svoje ideološke orijentacije, ali je taj odnos mijenjao i tokom vremena priznavao Radićevu upornost, pa i dosljednost u borbi za seljačka prava i demokraciju. Zamjerao mu je čestu impulsivnost, a njegove procjene prilika, posebno u međunarodnim odnosima, često nerealno optimističkim.³¹

²⁷ S. RADIĆ, Politički, n. dj., 583-608; »Stjepan Radić«, Spomenica braće Radić, Zagreb 1990., Izabrao i uredio ing. Franjo GAZI

²⁸ V. RADIĆ, Zločin od 20. lipnja i međunarodna štampa, Obranjeno kao disertacija na Školi visokih međunarodnih nauka, rukopis, 1931., prijepis.

²⁹ G. Z. BESJEDOVSKI, Spomini Stjepana Radića u Moskvi - Glas naroda, g. XXXVIII/1930., št. 110. (Iz knjige »Iz spominov sovjetskoga diplomate«) Praha, 1930.; F. HLAVÁČEK, Pismo iz Praga o Stjepanu Radiću, »Riječ«, g. XXIV, 1928., br. 186.

³⁰ »Nova Evropa«, Zagreb 1920-1928., M. ČURČIN, »Obznana« u skupštini (Knj. II/br. 5); isti, Iz pozadine Radićevog puta u London«, (Knj. VIII, br. 10); »Tri koncepcije Jugoslavenstva (Knj. X, br. 2); »Lutanje g Radića« (Knj. X, br. 5); Vlada g. Davidovića (X,5); »Naš Gladston i Gandi« (XII, 2); »Brljlava Jugoslavija« (XII/18) i dalje navedeni članci, kao i gotovo redoviti komentari M. Čurčina u rubrici »Politički pregled«

³¹ A. CESAREC, Rasprave, članci, polemike, knj. II, Zagreb 1986., Društveni i kulturni problemi Jugoslavije (1918-1925), I Stjepan Radić i Republika, str. 5-94; Nad grobom sudbonosne žrtve, str. 109-112.

A. Cesarec je među prvima pokušao sistematski analizirati Radićevo djelovanje.³² Njegov ideološki stav ga je onemogućavao da shvati Radićeve pozicije i da u njima uoči konzistentnost u sustavu mišljenja i djelovanja. Kao unitarista ne razumije Radićevo hrvatstvo koje ne isključuje širu slavensku ili južnoslavensku orijentaciju, ili obrnuto, niti je razumio kako Radić može kritizirati klasični liberalni kapitalizam i zalagati se za socijalna prava seljaštva, a biti za privatnu svojinu i protiv revolucionarnih sredstava borbe, iako je priznao da su A. i S. Radić prvi uočili socijalnu snagu seljaštva u Hrvatskoj. Pored pogrešaka u navođenju činjenica iz opće povijesti on je pogrešno naveo da se »Dom« nije zalagao za seljake optužene i stradale u nemirima 1919. i 1920. godine. On nije poznao detaljnije Radićeve radove iz perioda prije I svj. rata, pa nije znao da je Radić već tada pisao da se načelo suvereniteta naroda može u praksi pomiriti s parlamentarnom monarhijom (kao u Velikoj Britaniji) pa zato pridaje prevelik značaj Radićevom odustajanju od zahtjeva za republikom 1925. godine, tim prije što je sadržaj tog zahtjeva, tj. suverenitet naroda, pravna država, socijalna prava najširih slojeva, posebno seljaštva, ostao i dalje u centru Radićevih nastojanja.

Pozicije M. Krlež³³ u komentiranju Radićevih shvaćanja i djelovanja su slične Cesarčevima, iako je njegovo poznavanje društva i političke stvarnosti, posebno političkih prilika u Austro-Ugarskoj, puno bolje. On je sklon zanemarivanju posebnosti pojedinih južnoslavenskih naroda, posebno na nivou sela, jer promatra selo i seljake od periferije Zagreba pa do dalekog azijskog Istoka, kao nepreglednu, zaostalu, siromašnu masu s arhaičkom kulturom i načinom života. On je mislio da se od seljaštva, koje je Radić organizirao, ne može stvoriti moderni politički pokret, jer je ono osuđeno da nestane u industrijskom društvu, iako je bio svjestan da je tada ono potencijalno najveća socijalna snaga hrvatskog naroda. Izgleda da također nije vjerovao da se nacionalna svijest mora graditi odozdo, iz naroda, nego je mislio da će narod slijediti ideje intelektualaca. Zato je Radićevo inzistiranje na pravima seljaštva i građenje nacionalnog programa na temelju njegovih shvaćanja smatrao romantizmom. Gledao je na Radića prije svega kao na pučkog govornika s velikim utjecajem na publiku, a nije dublje analizirao Radićeve radove iako je znao za njih, pa nije poznao njegova shvaćanja o narodu, naciji, državi, demokraciji i politici. Čak je na citatima istrgnutim iz konteksta krivo zaključivao o Radićevom negativnom odnosu prema francuskom narodu, kojem se naprotiv Radić divio, kao i prema francuskoj revoluciji, koju je Radić promatrao kao splet značajnih ali po vrijednosti različitih uzroka i posljedica. Ipak čuvena je i znakovita Krležina misao, napisana povodom smrti, kada mu je priznao i mnoge kvalitete. Atentat je za njega bio kao: »slika Mosta što su ga ludaci ekrazitom bacili u zrak. Jer ako je između naših mudrih političkih glava postojala samo jedna jedina koja bi bila mogla nadsvoditi romantičnom i slavenskom konstrukcijom političkoga mosta sve provalije između Zagreba i Beograda, to je bila glava Stjepana Radića... i gdje je taj naš politički inženjer koji ima toliko naivnosti, toliko tolstojevske mirotvornosti da unatoč svemu prvi pruži ruku i tako se pomiri sa ubojicom nad svojim vlastitim grobom?«.³⁴

Interesantno je da je O. Keršovani u knjizi »Povijest Hrvata« pisanoj u zatvoru i stoga bez bilježaka, dosta točno naznačio osnovne elemente

³² »Dom«, br. 6/16 I 1919. br. 20/18. II 1919.; »Slobodni dom« br. 19, 26, 31/1920

³³ M. KRLEŽA, Deset krvavih godina, Sarajevo 1979., str. 241-275, 353, 354-5., usp. Stjepan RADIĆ, Savremena Evropa, Zagreb 1905., str. 15-16, 94, 99, 101, 104, 381-2. (o francuskoj revoluciji), a str. 386-388. o Francuskoj u cjelini.

³⁴ Krleža, n. dj., str. 295.

shvaćanja i djelovanja braće Radić. Napisao je da su oni bili za ograničen razvoj industrije (da bi se zaposlio višak radne snage sa sela), ali ne za njen nagli razvitak zbog otuđenosti radnika, nezdravih uvjeta rada, koncentracije ljudi u gradovima, kao i zbog razbijanja starih tradicijskih struktura doma i sela. Pozitivno je ocjenjivao njihovo angažiranje na organiziranju seljaštva. Polazeći s marksističkih pozicija smatrao je da je Radićevo zauzimanje za interese seljaštva ograničeno, jer se nije zalagao za ukidanje privatnog vlasništva, ali priznaje demokratski karakter seljačkog pokreta. Budući da smatra da je u ujedinjenju 1918. godine pobijedila reakcionarna, a ne demokratska koncepcija, ima razumijevanja za Radićevo shvaćanje nacionalnog pitanja, jer i sam dokazuje da će Hrvati moći osigurati svoju budućnost jedino savezom sa demokratskim državama i narodima.³⁵

S. Bakšić, predsjednik Hrvatske pučke stranke, je 1928. godine zaključio da je S. Radić bio »velik genij, slatkorjeki retor, snažni organizator«, ali »žalimo što je velike sposobnosti svoga talenta često upotrebio protiv ideala i interesa kršćanstva i crkve«, jer je smatrao da je Radić dovodio u pitanje temeljne vjerske dogme i negirao vlast pape i crkve.³⁶ Predstavnici iste stranke napali su Radića u brošuri »Što je Hrvatska pučka stranka i što ona hoće?« 1927. godine. Pisali su da je Radić nedosljedan u programskoj orijentaciji, jer je bio republikanac i austrougarski carist. Nije znao iskoristiti snagu koju je dobio nakon pobjede na izborima, niti je nakon ulaska u vladu učinio bilo što u korist naroda, ali je privatne poslove s knjižarom vodio uspješno. Umjesto prosvjećivanja unosio je, po njihovom mišljenju, antivjersku propagandu u narod.³⁷

Atentator na komesara Cuvaja 1913. godine S. DOJČIĆ je optuživao Radića da se u razgovoru nije ogradio od njegove izražene namjere da izvede atentat, a kasnije je objavio brošuru protiv atentata u kojoj ga je izdao (iako Radić u toj brošuri ne spominje imena!). Optuživao ga je za austrofilstvo, za želju da politički položaj iskoristi za ostvarenje materijalne dobiti, ali dokazi su mu samo njegovi razgovori s Radićem, bez svjedoka.³⁸

Nakon priznavanja Vidovdanskog ustava i sporazuma s Radikalima Radića su napali i pripadnici novoformirane Federalističke stranke, koju je organizirao A. Trumbić. Između ostalog su ga napali i zato što su predstavnici HSS glasali protiv posebnog statusa Zagreba, koji bi mu omogućio da se, kao i Beograd, izdvoji iz Zagrebačke oblasti, a brane se od Radićevih optužbi da u Zagrebu asfaltiraju već pokockane ulice i na tome zarađuju, a ne daju sredstva za suzbijanje zaraza u Posavini, kao i da koriste uredbu o zatvorenosti grada da za građane Zagreba prihvataju samo bogate ljude. Optužuju ga, kao i Dojčić, da je za knjigu protiv atentata 1913. godine dobio 4.000 kruna, da je za samo šest mjeseci »ministrovanja« uspio promjenom školskog programa rasprodati knjige iz svoje knjižare u vrijednosti od 100.000 dinara (ne uzimaju u obzir ideološku usmjerenost tog programa), da je sav posjed prepisao na suprugu, a navode (pogrešno!) da je u Hercegovačkoj ulici imao dvije kuće, a seljacima pokazuje samo jednu.³⁹

³⁵ O. KERŠOVANI, Povijest Hrvata, Rijeka 1971., str. 65-75, 78, 80, 83-4, 116-117.

³⁶ S. BAKŠIĆ, Stjepan Radić, Katolički list, g. LXXXX, Zagreb 1928.

³⁷ »Što je Hrvatska pučka stranka i što hoće? Načela i program stranke, Zagreb 11. rujna 1927.

³⁸ S. DOJČIĆ, Tko je lopov? Stjepan Dojčić ili Stjepan Radić (18. VIII 1913. pokušao atentat na Skerlecza u zagrebačkoj katedrali), Zagreb 1919.; isti, Cuj istinu, prevareni narode, Pittsburgh, Pa (listopad 1920. - datum naznačen u predgovoru), usp. S. Radić, Javna politička poruka probudjenoj seljačkoj braći, naročito u Americi i po ostaloj tudjini, Zagreb 1913.

³⁹ »Najvjernija fotografija »Predsjednika« Stjepana Radića, trgovca s pravicama hrvatskog naroda i grada Zagreba, Zagreb 1927. g.

M. Nehajev nije bio pristalica koncepcija S. Radića, ali je kao ozbiljan publicista nastojao otkriti tajnu njegovog uspjeha i njegovog talenta. Kao pripadnik najmlađe generacije književnog pokreta »Moderne« susreo se u mladosti sa S. Radićem, jer su umjetnički i politički pokret »Moderne« bili povezani. 1923. godine on je pisao da je suvremeniku teško objektivno ocijeniti ličnost i utjecaj S. Radića, ali je zaključio da njegov uspjeh u politici nije »niti djelo demagogije, ni pojava časovita«. Baveći se njegovim sociopsihološkim likom polazio je od postavke da kada bi se veliki pothvati u povijesti mogli svesti na sociopsihološke tipove ličnosti njihovih nosilaca i vođa, postojala bi »možda samo dva tipa: jedan je Bizmarkov, mizantropski, koji ljude smatra masom i snagom svoga uma (i svoje ruke) hoće da njima upravlja«, a drugi tip je »Tolstojev - onoga Tolstoja koji ne vjeruje ni u genij Napoleonov, nego naprotiv njega stavlja narod ruski, koji svojom suglasnošću, skladom svojih dobrih instikata pobjeđuje i svladava«. Radić je po njemu drugi tip: »Vizija budućnosti, ne realitet sadašnjosti, biljeg je mnogih faza njegova života«. »Apostoli i vizionari uvijek bijahu nesuvremeni, navijek se borahu sa skepsom realizma. Ali historija pamti vizionare i apostole«. Radić je uz jasnu viziju imao i ogromnu radnu energiju. Imao je i izrazite podagoške sklonosti i sposobnosti i bio je vrlo utjecajan govornik iako nije bio formalno stilski izvrstan govornik, nego je djelovao metaforama, simbolima i maštovitošću svojih izraza. I nakon Radićeve smrti Nehajev je konstatirao da se »može u ovaj čas biti ograničen samo na razmišljanja historijska, na citate autentične, na dojmove više manje lične i na usrdno približavanje genijalnom predstavniku narodnom, koji je pao sa stijegom u ruci.« pa opet varira raniju misao: »Čitava povijest ljudska nije u stvari ništa drugo doli nauka o tom, kako je vizionar duh pripravio pute racionalnom duhu. »Vizionari su ljudi više srca nego uma. Oni su revolucionari i reformatori, ali države sakivaju i organiziraju konzervativci, ljudi logike i uma. Države su gradili Comte, Cavour, Bizmark, Napoleon (Code Napoleon), a »Bunioći duhova prema izgrađivačima stečenih« su Krist, Goethe, Rousseau, Montesquieu, Voltair. Među njih, po mišljenju Nehajeva, spada i Stjepan Radić.⁴⁰ On dobro zapaža da je Antun Radić autor uglavnog seljačkog, socijalnog dijela ideologije HSS, ali netočno misli da je Stjepan njegove spoznaje i ideje uglavnom samo uobličavao u politički program i organizirao praktično političko djelovanje. Interesantna su zapažanja Nehajeva o povezanosti težnji seljaštva u interpretaciji A. i S. Radića sa iskonskim težnjama naroda, na najbolji način izražene u stihovima hrvatske himne »Lijepa naša domovina«, koja je zbog toga i izdvojena od drugih pjesama. Nehajev smatra da je taj odnos naroda prema biti na kojoj gradi sebe i svoja shvaćanja domovine izrazio i S. Radić u »mističnoj ideji« o spasu, koji će nama i općoj civilizaciji svijeta sinuti iz doma, iz hrvatske autohtone kulture«. On citira misao iz Radićevog pisma iz Londona 1924. godine, da i Englezi teže za mirom i ljubavlju među ljudima, ali jedini narod »koji bi u istinu sav savcat bio za mir i unutrašnji i vanjski«, jeste narod hrvatski, i zato je »samo jedna, ovakva Hrvatska na svijetu«, što je »naša dika i naš ponos«, ali i »sva naša teškoća i naš veliki i teški križ«. Time je, konstatira Nehajev, »idilska slika potpuna, Mesijanizam hrvatskog seljačkog doma povišen je na misao o preporodu ljudstva«, a cijeli život i rad S. Radića je slijed toga ideala. Te njegove ideje Nehajev povezuje s Antunovim mislima: Obilježje civilizacije je rad i napredak, a napredak vodi u susrete s drugim narodima i stupanje u njihovo kolo. Tako se postaje građaninom svijeta.

⁴⁰ M. NEHAJEV, Stjepan Radić, («Jutarnji list», g. XII, Zagreb, 1.IV 1923. u knjizi Stjepan Radić, Zagreb 1990. II dio, str. 23-31.

Lijeni narodi se ne civilizuju, ali i nestaju s lica zemlje. Zato će se svi narodi na kraju civilizirati, a cilj civilizacije je miran, udoban i sretan život. Ali među plodovima civilizacije ima i »otrovnih plodova, jer civilizacija i kozmopolitizam« trga čovjeka od njegova naroda i domovine, pače i od rada«. »Ovakav čovjek, riješivši se sveze s rodom, s narodom i domovinom, a nemogućći se svezati s cijelim svijetom, često se izgubi, postane kao otrgnuti list na vjetru: sve mu je svejedno, pa i ono što je zlo. Staroga poštenja i domaćeg veselja nestaje. Čovječiji život postaje pust, a ispunja ga samo trka i jagma za golim kruhom jer do ideala civilizacije rijetko se tko uzdigao. I tako civilizovan čovjek postaje opet sličan divljaku, komu je jedina briga svakidani kruh: civilizacija uništava kulturu, jer kulture nema bez doma, bez rada, bez poštovanja ili kulta onoga, što su nam stariji ostavili, - a civilizacija sve to briše.« Tako je zaključuje Nehajev, za A. i S. Radića ideja i institucija doma, u kojoj je sadržana i ideja narodne kulture, ali i opće ljubavi među ljudima, jedini put, jer ljubav prema bližnjem, koja se rađa u domu i razvija preko sela i domovine do ljubavi prema čovječanstvu i težnje za svjetskim mirom, jest jedini spas od negativnih tendencija moderne civilizacije. Tako je Nehajev iz djelatnosti i ideja A. i S. Radića izveo viziju nedostižne budućnosti. On je prvi ukazao na značaj Radićevih studija u Parizu i francuskih utjecaja, iako je smatrao značajnim i ruske utjecaje na njegovo idejno formiranje. Zapažao je da je u realnom životu S. Radić možda »i sa prelakim prelazima rješavao preteška pitanja kapitala i rada, agrarizma i industrijalizma«. Radićeva prva formulacija seljačkih prava, je po točnom zapažanju Nehajeva, bila zapravo formulacija »prava čovjeka«, ali čovjeka koji nije beskućnik, koji ima svoj dom, a dom je po Stjepanovom mišljenju trebao postati svojom zaštićenošću mjesto izmirenja svih socijalnih suprotnosti.

Politički temelj ideologije A. i S. Radića po zapažanjima Nehajeva, je hrvatsko državno pravo i pučki seljački temelj. Za razliku od političara XIX stoljeća Stjepan je otkrio potrebu i snagu širokog narodnog pokreta i stvarao taj pokret, za što je bila potrebna silna fizička energija i duhovna snaga i neprestani rad mozga, da bi u svakoj novoj situaciji mogao djelovati na nov način. Radić je pisao mnogo a svojom elokvencijom je impresionirao i francuske žurnaliste. Bio je istaknuti informator za inozemstvo među hrvatskim publicistima. Našao je i oznake za bezbroj tehničkih termina. Svoja zapažanja o S. Radiću Nehajev zaključuje da je on nastojao pomiriti opreku između inteligencije i naroda htijući inteligentni narod, a opreku između civilizacije i kulture tako da kultura postane civilizacija, ali da »mesijanistička ideja hrvatskog seljačkog doma u biti nije drugo nego li naš put k ovoj konačnoj harmoniji«. ⁴¹

Dragoljub Jovanović je jedan od rijetkih srbijanskih političara koji je cijenio Radićevu ulogu i djelovanje kao borca za prava hrvatskog naroda, ali i borca za demokraciju i socijalna prava seljaštva. ⁴² U skladu sa svojim klasnim pristupom seljačkom pitanju smatrao je i da je Radićeva motivacija za djelovanje bila ljubav prema seljaštvu, a mržnja prema »gospodi«, ili »pokvarenoj gospodi«, što ne odgovara Radićevom duhu koji se uvijek protivio mržnji. U uspomenuama u knjižici »Ljudi, ljudi« prenosi bez rezerve tvrdnju da su Hrvati dobijali batine od Mađara, iako to nije točno, a pogrešno svodi Radićevu pučku politiku samo na otpor klerikalizmu. Također

⁴¹ isti, S. Radić, »Hrvatsko kolo«, knj. IX, Zagreb 1928.

⁴² D. JOVANOVIĆ, Stjepan Radić, Kalendar »Selo«, 1929. (usp. Stjepan Radić - priredio F. Gaži, str. 186.) isti, »Ljudi, ljudi«, Beograd, 1973., Stjepan Radić - narodni duh; usp. N. Jovanović, D. Jovanović o S. Radiću i hrvatskom pitanju, Naše teme 11/1989.

njega zanima samo Radićev seljački program, a nacionalni smatra sporodnim, iako je jasno da su ta dva programa u Radićevim shvaćanjima i djelovanju jednako važni i neodvojivi. Također pogrešno Jovanović piše da je on srpske seljake smatrao politički zrelijim od hrvatskih, dok je Radić zapravo smatrao da su oni spremniji na »čovječanski«, zajednički život od srpske gospode. No Jovanovićeva sjećanja sadrže i nekoliko sličica koje je mogao dati samo suvremenik.

U toku I svj. rata Radić je u »Domu« redovito objavljivao pjesme hrvatskih seljaka, tzv. »mirovnice«, koje su izražavale njihovu želju da prestane rat. Nakon rata je nastavljeno objavljivanje seljačkih pjesama, tako da se razvio fenomen ponovne pojave izvorne narodne pjesme, a u tim pjesmama se izražavalo oduševljenje borbom za slobodu seljaka i hrvatskog naroda, za republiku i demokraciju, za ljubav među narodima i mir, a gotovo u svim pjesmama izražava se i ljubav i poštovanje prema Stjepanu Radiću. I drugi članovi stranke i ljudi izvan nje su često isticali Radićevu vodeću ulogu i njegove sposobnosti.

Ipak kada se pojavila knjiga »Verusa« (Antuna Hikeca) 1925. u kojoj je slavljen Radić kao sudbinski vođa, izazvala je više negativnih reakcija, posebno među nezavisnim intelektualcima, tako da je stranci i Radiću štetila, a ne samo koristila.⁴³

D. Bubljić je 1929. objavio knjižicu »Tamnice Stjepana Radića«⁴⁴ u kojoj je povezoj svoje uspomene na prvi susret s Radićem u zatvoru s kratkom analizom njegovih pogleda na svijet i politiku na temelju Radićevih »Uzničkih uspomena«, koje su također objavljene (po drugi put) te godine. Autor piše o Radićevoj demokratskoj orijentaciji, o slavenskim osjećajima i nadama, o prihvaćanju Starčevićevih koncepcija o hrvatskom državnom i historijskom pravu, ali i kritici nekih Starčevićevih stavova. U brošuri objavljenoj 1943. D. Bubljić izostavlja Radićeve kritike Starčevića, čak nastoji cjelokupnu Radićevu ideologiju uklopiti u Starčevićev ideološki sustav, a Radićevu demokratsku orijentaciju svesti na populizam.⁴⁵

Drugi ideolozi HSS-a interpretirali su Radićeva shvaćanja sukladno interesima i idejnoj orijentaciji, jer su u stranci djelovali ljudi različitih pogleda na svijet i politiku.

S. Kranjčević je pisao o socijalnim i seljačkim elementima ideologije braće Radić. O tome su pisali i Niko Matanić, te Rudolf Bićanić i Franjo Gaži, kako bi s idejama braće Radić upoznali mlađe generacije, ali i izgradili koncepcije za praktično organiziranje gospodarstva, posebno zadružnog u novostvorenoj Banovini Hrvatskoj.⁴⁶ Ova grupa autora je izbjegavala glorifikacije već je pokušala koristiti ideje braće Radića za rješavanje socijalnih pitanja seljaštva. Posebno valja izdvojiti R. Bićanića koji je u okviru »Gospodarske sloge« organizirao istraživanja o prilikama u raznim krajevima Hrvatske i onda uklopio rezultate tih istraživanja u svoje radove, kao i praktičnu djelatnost u okviru »Gospodarske sloge«.

J. Šidak je uoči II svj. rata napisao studiju o idejnom sazrijevanju mladoga Radića, koja je do danas ostala nezaobilazni doprinos istraživanja te

⁴³ VERUS (Anton Hikec), Radić, Portrait jedne historijske ličnosti, Zagreb 1925.

⁴⁴ D. BUBLJIĆ, Tamnice Stjepana Radića, U Zagrebu 1929.

⁴⁵ isti, Ogljed o životu i smrti Stjepana Radića, Zagreb 1943.

⁴⁶ S. KRANJČEVIĆ, Novo gospodarstvo, Zagreb, 1930.; N. MATANIĆ, Prvenstvo poljodjelstva i poljoprivrede, tj. seljačkoga gospodarstva, Seljačka prosvjeta, g. IV/1929.; R. BICANIĆ, Gospodarska politika, Zagreb, 1939...; isti, Kako živi narod? Život u pasivnim krajevima, Zagreb, 1937...; F. Gaži, isto kao bilj. 14.

problematike. Ona se odlikuje preciznom analizom izvora. Radićev razvoj uspješno objašnjava raznovrsnim intelektualnim i društvenim utjecajima.⁴⁷

Nakon II svjetskog rata napisani su brojni znanstveni radovi o Stjepanu Radiću. U njima se analiziraju pojedini događaji ili razdoblja Radićeve aktivnosti, njegove veze s drugim ličnostima i pokretima i političkim strankama, ali je samo nekoliko radova koji raspravljaju o većim razdobljima, a do sada nema cjelovite znanstvene monografije o cjelokupnoj njegovoj djelatnosti. Kada se ovim poratnim radovima priključe neki predratni, koji se izdvajaju svojim pristupom, oni se mogu podijeliti u nekoliko grupa: 1. udžbenici i priručnici u kojima su sustavno izneseni događaji od kraja 19. stoljeća do 1928. godine, pa i nakon toga, kada se još uvijek mogu pratiti odjeci Radićevog djelovanja; 2. knjige koje razmatraju neki problem ili period njegovog djelovanja; 3. rasprave o pojedinim događajima ili problemima vezanim za njegovu djelatnost; 4. knjige i radovi objavljene građe Radićevih spisa, članaka, pisama, koncepata i dokumenata; 5. radovi o drugim temama u kojima se spominje i djelatnost S. Radića.

1. J. Horvat je u »Političkoj povijesti Hrvata« objavljenoj prije II svjetskog rata pisao i o Radićevoj djelatnosti, a prikazao ju je dobrim dijelom na temelju obilnog izbora članaka i komentara, kao i Radićevih govora. M. Gross u knjizi »Povijest hrvatskog naroda g. 1860-1914. je pisala o njegovom djelovanju prije I svj. rata. F. Čulinović je pisao u knjizi »Jugoslavija između dva svjetska rata« posebno opširno o njegovoj djelatnosti nakon I svj. rata.⁴⁸ Opširnije i djelomice na nov način analizirao je djelovanje S. Radića nakon I svjetskog rata (pa i ranije) F. Tuđman u knjizi »Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji«.⁴⁹ U Beogradu su o istom periodu pisali B. Petranović u »Istoriji Jugoslavije 1918-1988.«, u suradnji s M. Zečevićem u zbirci građe: »Jugoslavija 1918-1984.« i »Jugoslavenski federalizam, Ideje i stvarnost«, ali je u tim knjigama o S. Radiću pisano manje, umanjivalo se i pojednostavljivalo značaj njegove djelatnosti.⁵⁰

2. U inozemstvu je do sada za HSS bilo malo interesa. U SAD je disertaciju o S. Radiću obranio S. Gaži. On je Radićeve ideje o federalizmu i rješavanju nacionalnog pitanja usporedio s koncepcijama federalizma koje su se javljale u Habzburškoj monarhiji od 1848. do 1918. Vidljivo je da je autor raspolagao s ograničenim izborom izvora i radova, pa se ograničio na temu o hrvatskom nacionalnom pitanju.⁵¹ U Hrvatskoj su do sada samo dvojica autora objavili knjige o S. Radiću. Z. Kulundžić je pisao o atentatu na temelju detaljne analize dokumenata, što je najveća vrijednost toga djela. Uz to objavio je i nekoliko knjižica i brošura o S. Radiću koje su više pregledi ili problematiziranje određenih detalja.⁵² I. Mužić je napisao knjigu o djelovanju S. Radića u Kraljevini SHS u kojoj je najveću pažnju posvetio

⁴⁷ J. ŠIDAK, Studije iz hrvatske povijesti XIX st., Zagreb 1973., 379-389., Idejno sazrijevanje Stjepana Radića

⁴⁸ J. ŠIDAK, M. GROSS, I. KARAMAN, D. ŠEPIĆ, Povijest hrvatskog naroda 1860-1914., Zagreb, 1968.; F. ČULINOVIĆ, Jugoslavija između dva rata, I dio, Zagreb, 1961:

⁴⁹ B. PETRANOVIĆ, Istorija Jugoslavije 1918-1988., I knj., Beograd 1988., 49, 99, 118, 121, 123-4, 135, 140, 142-7, 150, 156, 161, 175, 204, 238, 271, 303, 329.; PETRANOVIĆ-ZEČEVIĆ, Jugoslavija 1918-1984., Beograd 1985., 182, 186-8, 196-200, 202, 203-9, 258.; isti, Jugoslavenski federalizam., Ideja i stvarnost, I dio, Beograd 1987., 120-2, 142-3, 202-3, 211-212., 215-216, 235-6, 258-260, 283-4, 317-318, 427-8.

⁵⁰ F.TUĐMAN, Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji, I-II, Zagreb, 1993., 14, 42, 43-8, 62, 69, 72, 79, 89, 104, 190, 156-9, 206, 216, 242, 244.

⁵¹ S. GAŽI, Stjepan Radić and the Croatian question, Germantown University, Washington, D.C., January 1963.

⁵² Z. KULUNDŽIĆ, Atentat na Stjepana Radića i njegova pozadina, «Slobodni dom«, od 6. VIII 1961., do 1. V 1962., Zagreb; isti, Živi Radić, Zagreb, 1971.; isti, Stjepan Radić (povodom 50. obljetnice smrti), Zurich 1978.

njegovoj praktičnoj političkoj djelatnosti i shvaćanjima o odnosima između Hrvata i Srba, o komunizmu i kršćanstvu, a dao je i kratak i stoga nužno necjelovit pregled njegovih shvaćanja u periodu prije I svj. rata.⁵³ Objavljene su i dvije knjige o H(P-R)SS. Prvu je napisao T. Išek »Djelatnost HSS u BiH do zavodenja diktature«, u kojoj prikazuje proces razvoja stranke u BiH nakon I svj. rata na temelju vrlo bogatog izbora izvorne građe i periodike. Pisao je i o nekim shvaćanjima A. I S. Radića o seljaštvu i ulozi u mjestu Hrvatske u Habzburškoj monarhiji i Kraljevini SHS.⁵⁴ U drugoj knjizi o Hrvatskom radničkom savezu, koji je bio sindikalna organizacija H(P-R)SS, autorica B. Janjatić piše o odnosu H(R)SS i S. Radića prema radništvu.⁵⁵

3. U Sovjetskom Savezu je o S. Radiću pisao V. I. Freidzon. On je 1960. objavio studiju o ideološkim shvaćanjima A. i S. Radića u doba osnivanja HPSS, ali kako sam već napisala, on je njihov odnos prema seljaštvu promatrao sa marksističkog stajališta.⁵⁶ B. Krizman je do sada napisao najviše radova o S. Radiću. Pisao je o osnivanju HPSS, o školovanju S. Radića u Parizu, o njegovom planu o preuređenju Habzburške monarhije, o S. Radiću i Seljačkoj stranci u I svj. ratu i specijalno 1918. godine, a istraživao je i njegove kontakte s kraljem Aleksandrom 1925. godine iz zatvora. Objavio je i dvije knjige korespondencije S. Radića. Njegovi radovi često do detalja osvjetljavaju razne faze djelovanja S. Radića, a jedino je u uvodu Radićeve korespondencije objavio opširan pregled života, rada i misli S. Radića, bez navođenja izvora i literature.⁵⁷ O shvaćanjima S. Radića i ponašanju na studiju u Pragu pisao je njegov prijatelj iz tih dana, koji se s njim kasnije razišao, F. Hlaváček, a o njegovim shvaćanjima izraženim u člancima u češkim novinama i časopisima i pismima članova češkog naprednog pokreta, posebno F. Hlaváčka, te o njihovim odnosima, pisao je V. Štasny.⁵⁸ F. Tuđman je više puta pregledno i jasno analizirao razvoj Radićevih shvaćanja hrvatske državnosti, države uopće i hrvatskog suvereniteta.⁵⁹ B. Zakošek je pisao o nekim teorijskim temeljima ideologije HPSS od 1904. do 1909. godine. Analizu prvih programskih shvaćanja koje je Radić iznio u časopisu »Hrvatska Misao« i »Novo Doba« koji su izlazili u Pragu 1897. i 1893. godine, napravila je Lj. Racko.⁶⁰ Ja sam pisala o shvaćanjima braće Radić o mjestu i ulozi radništva i seljaštva u društvu, o seljačkoj državi, o utjecajima

⁵³ I. MUŽIĆ, Stjepan Radić u Kraljevini SHS, Ljubljana, 1987.

⁵⁴ T. IŠEK, Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavodenja diktature, Sarajevo 1981.

⁵⁵ B. JANJATOVIĆ, Politika HSS prema radničkoj klasi: Hrvatski radnički savez 1921-1941., Zagreb, 1983.

⁵⁶ Freidzon V. I., Socialno-političeskie... n. dj.

⁵⁷ B. KRIZMAN, Osnivanje Hrvatske pučke seljačke stranke (1904-1905), Radovi IHP, br. 1, Zagreb 1972.; isti, Plan Stjepana Radića o preuređenju Habzburške monarhije, Istorija XX vijeka, Zbornik radova XII, Beograd 1972., 31-83.; isti, S. Radić na Pariškoj političkoj školi (1897-1899), Prilog biografiji, »Naše teme«, br. 6, Zagreb 1971., 1072-1090.; isti, S. Radić 1918. godine, »Historijski pregled«, Zagreb 1959., br. 3.; isti, Politička misao S. Radića, U povodu knjige S. Radića, Politički spisi, »Naše teme«, br. 3., Zagreb 1971., 502-513.; isti, S. Radić i HPSS u I svjetskom ratu, Časopis za suvremenu povijest (CSP), br. 2., Zagreb, 1970., 99-166.; isti, Korespondencija S. Radića, I i II, Zagreb, 1972. i 1973.

⁵⁸ F. HLAVÁČEK, Jihoslovanská pokroková generace z konce minulého a počátku tohoto století a její uzahy k československému kulturnímu a politickému životu, Prehled IV,

⁵⁹ F. TUĐMAN, S. Radić i hrvatska državnost, »Kritika«, Zagreb 1971.; isti, Stjepan Radić i suverenost Hrvatske, Dubrovnik, NS.G-1/1-2., 1990.;

⁶⁰ B. ZAKOŠEK, Teorijske osnove političke doktrine HPSS od 1904. do 1914., Politička misao, br. 3., Zagreb, 1986., 111-131.; Lj. RACKO, Program mladog Stjepana Radića 1897-8., Nastava povijesti, 2/1975., Zagreb, 118-124.; ista, Spaljivanje mađarske zastave 1895. godine u Zagrebu, Radovi IHP, Zagreb 1990., br. 23.; B. BOBAN, Stjepan Radić - opus, utjecaji i dodiri, Radovi IHP, Zagreb 1989. br. 22, 147-210.; ista, n. dj. bilj. 15.; ista, »Nova Evropa« o Stjepanu Radiću, Radovi, br. 24/1991., 119-148.; ista, Stjepan Radić i Država SHS, Radovi, br. 26/1993., 219-236.

pod kojima je gradio svoja ideološka shvaćanja, o njegovom djelovanju u Državi SHS, a analizirala sam djelimice i njegov odnos prema problemima nacije, demokratskom nacionalizmu, državi, socijalnim pitanjima, demokraciji i liberalizmu, kao i njegova shvaćanja o odnosima između Hrvata i Srba, jugoslavenstvu i slavenstvu. T. Išek je pisao o Radiću kao političkom misliocu, o njegovom organizacijskom i političkom djelovanju vezanom za izgradnju organizacije H(R)SS u BiH. D. Kermavner je pisao o njegovim shvaćanjima o prilika u carskoj Rusiji i njenom odnosu prema Hrvatskoj. J. Prunk o njegovim vezama sa Slovincima nakon I svj. rata. M. Sokolić-Jaman i M. Kolar-Dimitrijević su prikazale neke aspekte Radićeva odnosa sa komunistima u Kraljevini SHS i sa Seljačkom internacionalom u Moskvi.⁶¹ S. Cvetković iz Beograda se bavio sličnom temom. B. Hrabak je pisao o radikalizaciji seljaštva u Hrvatskoj tokom 1919. i 1920., procjenjujući da je tada bio slab utjecaj Radića na te seljake. To je točno, ako govori o konkretnom utjecaju na organizaciju akcija, ali nije kad se raspravlja o indirektnom utjecaju Radićevih ideja o potrebi da seljaci sami postanu subjekti političkih zbivanja. H. Matković je pisao o odnosu Radića i Pribičevića, te Radića i Hrvatske zajednice u okviru čega je dao i neke podatke o odnosu Radića sa zagrebačkom sredinom. Pisao je također i o odnosu Hrvatske pučke stranke i S. Radića.⁶² N. Kujundžić je pisao o pedagoškim idejama A. i S. Radića. Dragiša Jović je pisao o odjeku Radićeva sporazuma s radikalima 1925. godine u Slavoniji, Stjepan Matković je objavio članak o Radićevom viđenju preuređenja Habsburške monarhije, ali u njemu u odnosu na raniji rad B. Krizmana o istom problemu, nema novih podataka.⁶³

4. Z. Kulundžić je objavio pored spomenutih knjiga i radova i izbor političkih spisa S. Radića koji dobro ilustriraju Radićeva shvaćanja o odnosima između Hrvata i Srba, s najopširnijim informacijama o Radićevu opusu i s opširnim popisom radova o S. Radiću.⁶⁴ H. Morović je objavio izvještaje o iskazima S. Radića tokom istrage 1925. godine, B. Stulli je također pisao o nemirima u Hrvatskoj 1919. godine, a u Beču je skupio interesantne policijske izvještaje o Radićevom boravku u tom gradu tokom 1923. i 1924. godine, ali ih nije objavio, nego se čuvaju u Arhivu Hrvatske, gdje se, kao i u Arhivu grada Zagreba, nalazi najveći fond arhivske građe iz ostavštine A. i S. Radića. J. Paver je objavila verziju zapisnika saslušanja S. Radića o

⁶¹ T. IŠEK, Struktura HSS u Bosni i Hercegovini do 1929., Jugoslavenski historijski časopis, Beograd 1978., br. 1-4; isti, Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavedenja diktature, Sarajevo 1981.; H. MATKOVIĆ, Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka, Zagreb 1972, str. 26-7, 43-44, 65-7, 73-6, 150-158, 165-183, 188-191, 195-201, 211-224, 233, 234, 235.; isti, S. Radić i S. Pribičević u jugoslavenskoj politici od ujedinjenja do šestojanuarske diktature, Jugoslavenski historijski časopis, Beograd 1969., 148-153.; isti, Hrvatska zajednica, Istorija XX veka, Zbornik radova VI, Beograd 1963, str. 5-136; J. PRUNK, Stjepan Radić i Slovenci 1919-1928., Zgodovinski časopis, Ljubljana 1985., br. 1-2; D. KERMAVNER, Stjepana Radića odmik od carske Rusije leta 1909. v slovenski presoji, Historijski zbornik, XXIX-XXX, Zagreb 1976-1977; N. SOKOLIĆ-JAMAN, Komunistička štampa u Hrvatskoj o djelatnosti S. Radića, Radovi IHP, br. 6, Zagreb 1974.; M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Prepiska S. Radića i Seljačke internacionale u Moskvi i pristup Republikanske seljačke stranke u Seljačku internacionalu, ČSP III/1972, Zagreb, 148-163,

⁶² S. CVETKOVIĆ, S. Radić i komunistički pokret 1923-1925., (Prilog pitanju odnosa HRSS i KPJ), Istorija XX veka, Beograd, 1972, str. 375-401; B. HRABAK, Radikalizacija seljaštva u Hrvatskoj i Slavoniji, Sl. Brod 1973., Zbornik historijskog instituta Slavonije br. 10.

⁶³ S. MATKOVIĆ, Viđenje S. Radića o preobražaju Habsburške monarhije 1905-1906., ČSP, Zagreb 1993, br. 1; N. KUJUNĐIĆ, Pedagogija braće Radić, Zagreb, 1990., D. Jović, O reagiranju Radićevih pristaša u Slavoniji na politiku sporazuma s Radikalnom strankom, Slavonski povijesni zbornik, 25/1988, 1-2.

⁶⁴ S. Radić, Politički..., n. dj., 606-608.

atentatu u skupštini 1928. godine, a *I. Mužić* je objavio verziju Nacrta ustava Neutralne seljačke republike Hrvatske iz 1921.⁶⁵

5. Historičari su se, baveći se drugim temama iz povijesti Hrvatske i Jugoslavije doticali i analizirali i Radićeva stajališta i djelovanje. U SAD su objavljene neke knjige u kojima se raspravljalo o nacionalnom pitanju i razvoju nacija na tlu Jugoslavije i Balkana, pa se u tom kontekstu spominju i S. Radić i HSS. U knjizi B. i Ch. *Jelavicha* prikazan je nastanak Kraljevine SHS na prilično bezkonfliktn način, tako da izgleda da su se sukobi pojavili tek poslije njenog stvaranja.⁶⁶ *I. Banac* raspravlja o shvaćanjima i djelatnosti S. Radića u okviru rasprave o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji i usporedbi nacionalizma Hrvata, Srba i Slovenaca.⁶⁷ U Njemačkoj i Austriji je objavljeno nekoliko knjiga i rasprava o nacionalnom pitanju u jugoistočnoj Evropi, kao i priručnika povijesti Habsburške monarhije u kojima se piše o Hrvatima. Posebno je značajno pisanje A. Suppana, dok W. D. Beschnitt nastoji po svaku cijenu izjednačiti nacionalizam Srba i Hrvata, pa kada kod Hrvata ne može naći dovoljnu mjeru »velikohrvatstva« onda time kvalificira i opravdane zahtjeve Hrvata za pripojenjem Međimurja i sl.⁶⁸ Prije nekoliko godina je u Moskvi G. F. Matveev objavio vrlo informativan i koristan pregled razvoja ideologije čeških agraraca, o čemu Cesi očito nisu mogli pisati zadnjih desetljeća, a koji je vrlo koristan za istraživača Radićevih shvaćanja.⁶⁹ Za proučavanje razmišljanja mladoga Radića vrlo su značajne i knjige M. Šicla i V. Flaker, te S. Marjanovića o književnosti, časopisima i idejama »Mladih« odn. pokreta moderne u Hrvatskoj, jer su književni i politički dio toga pokreta bili povezani i dijelili neka zajednička shvaćanja. »Mladi« u cjelini, kao i Radić su zahtijevali slobodan razvoj ličnosti i poštovanje individualnih sloboda, bili su protiv jednostranog historicizma, romantizma i robovanja autoritetima, a za realizam i gledanje u budućnost. Kao i Radić zalagali su se za poštovanje prava čovjeka i gradana i smatrali da nema reforme društva bez sistematskog rada na izgradnji cjelovitih i samostalnih ličnosti, a to je preduvjet i za stvaranje modernih nacija.⁷⁰ *R. Lovrenčić* je pisao o odnosu javnosti u Hrvatskoj prema ruskoj revoluciji 1905. i osudio Radića kao reakcionara zbog toga što je bio protiv te revolucije, a s tom ocjenom se nije složio J. Šidak u dopuni već spomenute studije o mladom Radiću.⁷¹ *B. Gligorijević* iz Beograda je pisao o odnosu Jugoslavenske demokratske stranke i S. Radića, a *Ž. Avramovski* je u zbirci izvještaja britanskog amba-

⁶⁵ H. MOROVIĆ, Stjepan Radić pod »Obznanom« 1925. godine, *Mogućnosti*, Split 1971, br. 7., 844-913., br. 8., 987-1052 br. 9 1109-1164.; B. KRIZMAN, Izaslanik kralja Aleksandra kod Stjepana Radića u zatvoru 1925. godine, *Mogućnosti*, Split 1971, br. 9, 1087-1146; I. MUŽIĆ, Državno uredjenje ili ustav Neutralne seljačke republike Hrvatske, *Mogućnosti*, Split 1971, br. 9., 1109-1164, B. STULLI, Izvještaj državnog nadodvjetništva u Zagrebu od 27. VI 1925. o stanju istrage protiv S. Radića, *Arhivski vjesnik*, XIV, Zagreb 1971.; Grada o Stj. Radiću iz bečkog Statsarchiva., Prikupio i snimio dr B. Stulll, *Österreichisches Statsarchiv*, Wien, 8024/71, br. 15/11 od 11. II 1972, Akvizicija br. 15/1972., 23. XI 1972.

⁶⁶ Ch. and B.JELAVICH, *The Establishment of the Balkan Nation States 1804-1920.*, University of Washington press, Seattle and London, 1977.

⁶⁷ I. BANAC, Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, *Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988.

⁶⁸ Die Habzburger monarchie 1848-1918., Wien 1980, B/III/1 A. SUPPAN, *Die Kroaten*, str. 623-733.; W. D. BESCHNITT, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914.*, Analyse und Typologie der Nationale Ideologie, R. Oldenburg Verlag, Munchen 1980; T. SCHIEDER, *Typologie und Erscheinungsformen des Nationalstaats in Europa*, *Historische Zeitschrift* CCII, 19.

⁶⁹ G. F. MATVEEV, Formiranje ideologije čeških agraraca krajem XIX st-1914., *Vestnik Moskovskoga univerziteta*, *Istoria* 5/5/1989, Moskva.

⁷⁰ V. FLAKER, Časopisi hrvatskog modernističkog pokreta, Zagreb 1977; M. ŠICEL, *Književnost moderne*, *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 5., Zagreb, 1978.; S. MARJANOVIĆ, *Fin de siècle hrvatske moderne*, Osijek, 1990.

⁷¹ R. LOVRENČIĆ, Prva ruska revolucija i građanska javnost u Hrvatskoj, *Radovi IHP*, br. 1., Zagreb, 1971.

sadora o prilikama u Kraljevini SHS objavio i prikaz личности i djelovanja S. Radića.⁷² U cjelini još uvijek nije ocijenjena uloga A. Radića u razvoju naše etnologije, njegove lingvističke i književne studije, kao i djelovanje na kulturnom polju, a posebno nije još uvijek do kraja istražena njegova politička djelatnost.

Značajan prilog na svim ovim područjima dao je simpozij o životu i radu A. i S. Radića, koji je u organizaciji HAZU i Zavoda za hrvatsku povijest održan u listopadu 1993. godine u Zagrebu, ali tekstovi još nisu izašli iz tiska. Taj simpozij je dao značajnih priloga i u istraživanju shvaćanja i djelovanja S. Radića, čija djelatnost i posebno ideološka shvaćanja još zahtijevaju mnogo istraživačkog napora. Od njegovih brojnih knjiga i rasprava znanstveno-popularnog i stručnog karaktera i priručnika za učenje stranih jezika, ocjenu stručnjaka je do sada dobila jedino knjiga »Današnja financijalna znanost«, a ostale još čekaju pažnju povjesničara, politologa, pravnika.⁷³

Posebno je značajno istražiti utjecaj ideja jednog i drugog brata, a posebno njihova shvaćanja o nacionalizmu, o demokraciji, socijalnim pitanjima i državi, jer su ta shvaćanja imala velik utjecaj na razvoj suvremenijih političkih ideja najširih slojeva hrvatskog naroda u doba širenja odn. uvođenja općeg prava glasa. Značajno bi bilo istražiti i međunarodne odnose koji su uvjetovali da Radić, iako je znao jezike i bio sposoban za živu komunikaciju, nije na temelju demokratskog nacionalnog programa mogao naći podršku za osiguranje hrvatskih nacionalnih prava u demokratskim zemljama Evrope između dva svjetska rata, što je sigurno bio jedan od značajnih uzroka da su u II svjetskom ratu u Hrvatskoj dobile prostor snage koje su nastojale stvoriti hrvatsku državu uz pomoć nacističke Njemačke i fašističke Italije.

Z u s a m m e n f a s s u n g

ÜBERSICHT DER BISHERIGEN FORSCHUNGEN ÜBER DIE TÄTIGKEIT UND AUFFASSUNGEN VON ANTUN UND STJEPAN RADIĆ

Vor dem zweiten Weltkrieg wurde eine Reihe von Artikeln, Broschüren, auch Büchern über die Tätigkeit und Auffassungen von Antun und Stjepan Radić veröffentlicht. Das sind hauptsächlich ideologische Interpretationen, Erinnerungen, Polemiken und sehr selten wissenschaftliche Arbeiten. Auch neben der Tatsache, daß sie von hervorragenden Persönlichkeiten des damaligen politischen und kulturellen Lebens geschrieben wurden, sind diese Arbeiten hauptsächlich als Quelle von Angaben und Informationen über verschiedene ideologische Auffassungen zu jener Zeit bedeutend. Nach dem zweiten Weltkrieg wurden etwa 60 Arbeiten über Antun und Stjepan Radić veröffentlicht. Über Antun Radić haben neben der Autorin dieses Referates nur Ethnologen geschrieben, während über Stjepan mehr geschrieben wurde, aber hauptsächlich über seine politische Tätigkeit und weniger über seine Auffassungen. Da diese Arbeiten einzelne (zwar Schlüssel-) Phasen seiner Tätigkeit bearbeiten, während einige anderen Perioden und seine ideologischen Auffassungen wenig erforscht sind, so sind noch umfangreiche Forschungen erforderlich. Die Ergebnisse der bisherigen Forschungen ermöglichen es, die Hauptrichtungen der Forschungen und Probleme zu bestimmen, doch sie bieten keine Möglichkeit, endgültige Schlußfolgerungen über die Rolle und Bedeutung von Antun und Stjepan Radić zu ziehen.

⁷² B. GLIGORIJEVIĆ, Neki aspekti na odnose između Demokratske i Hrvatske republikanske seljačke stranke (1919-1925), Istorija XX veka, XII, Beograd 1972.; Z. AVRAMOVSKI, Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, 1921-1930/I Zagreb-Beograd 1986., 9, 26, 38, 40, 44-8, 119-121, 186-188, 253-5, 310-14, 378-80, 387-95, 525-532, 541, 542, 544, 616.

⁷³ usp. Prilozi za povijest ekonomske misli na tlu Jugoslavije od 15-20. stoljeća, Zagreb 1984.

UDK 949.75

ISSN 0353-295X

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

R A D O V I

27

U SPOMEN
JOSIPU LUČIĆU

UDK 949.75

ISSN 0353-295X

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

R A D O V I

27

Z A G R E B

1994.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Izdavač: ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

UREDNIČKI KOLEGIJ:

Ivo GOLDSTEIN, Dragutin PAVLIČEVIĆ, Mario STRECHA

IZVRŠNI UREDNIK:

Mario STRECHA

PRIPREMA ZA TISAK:

Hrvoje STANČIĆ

Adresa uredništva: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb, Krčka ul. 1

Časopis izlazi jednom godišnje.

Izdavanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti i tehnologije.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu fizičku i tehničku kulturu R Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informacije R Hrvatske pod br. UP-547/2-84-1984.